

دانشکده اصول‌الدین

گروه علوم قرآن و حدیث
پژوهش‌نامه کارشناسی ارشد

موضوع

بررسی تطبیقی نظریه‌ی نسخ، جمع و تدوین و تحریف
از منظر علامه طباطبایی؛ و آیت‌الله خویی؛

دانشجو:

اعظم ایمان زاده

استاد راهنما:

دکتر عبدالرضا زاهدی

استاد مشاور:

دکتر حیدرعلی رستمی

تابستان ۱۳۹۰

كلية اصول الدين
قسم علوم القرآن و الحديث
رسالة الماجستير

الموضوع
دراسة المقارنة لنظرية النسخ، الجمع و التدوين و
التحريف
من وجهة النظر العلامة الطباطبائي؛ و آية الله الخويي؛

الباحث:
اعظم ايمان زاده

استاذ المشرف:
الدكتور عبدالرضا زاهدي

استاذ المساعد:
الدكتور حيدر علي رستمى
صيف ١٣٩٠

تقدیم

به مضطربی که هرگاه دست به دعا بر می دارد مسوئله می اجابت می چسند

به صدر نشین کومی آفرینش

به مهدی موعود (عج)

مرا هزار امید است و هزار تویی...

باساس فراوان

از الطاف کریمانه‌ی پروردگارم

از هر آنکه مرا علم آموخت

از نگاه مهربان آموزگارم

از پدر فداکار و مادر دلسوزم

و

از تلاشهای بی دریغ اساتید فرزانه ام جناب دکتر زاهدی و جناب دکتر رستمی .

چکیده

مسئله جمع و تدوین، نسخ و تحریف از جمله مسائل بحث برانگیز و مورد اختلاف در میان دانشمندان علوم قرآنی بوده و هست. پژوهش حاضر با عنوان بررسی تطبیقی نظریه ی نسخ، جمع و تدوین و تحریف از منظر علامه طباطبایی؛ و آیت الله خوئی؛ به بررسی مقایسه ای و نقد آراء آن دو بزرگوار در سه حوزه نسخ، جمع و تدوین و تحریف پرداخته است.

بیشترین اختلاف نظر علامه طباطبایی؛ و آیت الله خوئی؛ در زمینه جمع و تدوین است. آیت الله خوئی؛ با نقد روایات جمع و تدوین مبنی بر اجتهادی بودن جمع قرآن و با اعتقاد به ضعف وسستی آنها سعی در اثبات توقیفی بودن جمع قرآن دارند.

در مقابل ایشان علامه؛ با استناد به همین روایات در صدد اثبات اجتهادی بودن این مسئله است. آنچه در این فصل قابل نقد و بررسی است اعتقاد علامه به اجتهادی بودن ترتیب برخی از آیات است، که پیامدهای نامقبولی مانند تقویت شبهه تحریف و تضاد با اعجاز بیانی حاصل آن است. اما با وجود اختلاف این دو بزرگوار در این زمینه، حاصل آن نتیجه مشترکی است و آن عدم تحریف قرآن در مسیر جمع و تدوین است.

در مسئله نزاهت قرآن از تحریف هر دو بزرگوار سعی و تلاش قابل تقدیری، هم در ارائه دلائل نزاهت قرآن از تحریف، و هم در پاسخ دادن به شبهات قائلین به تحریف داشته اند.

در آخرین بخش از این پژوهش مقوله نسخ به چالش کشیده شده است. علامه؛ و آیت الله خوئی؛ با وجود پذیرش نسخ، نسبت به نسخ شمار زیادی از آیات قرآن معترض بوده و با حرکتی علمی و پژوهشی در احیاء آیات مدعی نسخ اقدامی شایسته انجام داده اند. هر چند در این مسئله نیز اختلافاتی در آراء ایشان به چشم می خورد که مربوط به تعریف اصطلاحی و شروطی است که برای نسخ قائلند.

در انتها نیز به رویش دیدگاهی جدید در نسخ مانند: نسخ مشروط، نسخ تمهیدی و انکار نسخ مصطلح اشاره شده است.

کلیدواژه: جمع و تدوین، تحریف، نسخ.

فهرست مطالب

مقدمه	۱۴
فصل اول کلیات	۱۶
۱. بیان مسئله	۱۷
۲. اهمیت موضوع	۱۷
۳. پیشینه	۱۷
۴. اهداف پژوهش	۱۹
۵. سؤالات پژوهش	۱۹
۱-۵. سؤال اصلی:	۱۹
۲-۵. سؤالات فرعی:	۱۹
۶. فرضیه‌های پژوهش:	۲۰
۷. روش پژوهش:	۲۰
۸. مختصری از مباحث سه‌گانه‌ی تحقیق	۲۰
۱-۸. جمع و تدوین	۲۰
۹. تحریف	۲۱
۳-۸. نسخ	۲۱
۹. مروری کوتاه بر حیات زیستی و علمی علامه طباطبایی؛	۲۲
هجرت به نجف	۲۳
عزیمت به تبریز	۲۴
سفر به قم:	۲۴

۲۶	۱۰- مروری کوتاه بر حیات زیستی و علمی آیت‌الله خوئی؛
۲۹	۱۱- شیعه و علوم قرآنی
۳۰	۱۲- علوم قرآنی در البیان و المیزان
۳۲	فصل دوم جمع و تدوین قرآن
۳۳	مقدمه
۳۴	۱. معنای جمع قرآن
۳۴	۱،۱. جمع به معنای «حفظ آیات و سوره‌ها»
۳۴	۲،۱. جمع به معنای «نگارش قرآن»
۳۵	۱، ۲، ۱: آیات قرآن:
۳۵	۲، ۲، ۱: روایات:
۳۶	۲- نظم و ترتیب در میان سور:
۳۸	۳. ترتیب سور
۳۸	۱: ترتیب سور، امری اجتهادی است:
۳۸	۲: ترتیب سور امری توقیفی است:
۳۹	۳، ۳: دیدگاه میانه:
۴۰	منشأ این اختلافات
۴۰	۴. جمع قرآن در کلام آیت‌الله خوئی؛
۴۲	۱، ۴: تناقض روایات تدوین با یکدیگر:
۴۲	۱، ۱، ۴: جمع‌آوری قرآن در چه زمانی شکل گرفت؟!
۴۲	۲، ۱، ۴: متصدی جمع‌آوری قرآن در زمان ابوبکر چه کسی بود؟!
۴۲	۳، ۱، ۴: آیا قسمتی از قرآن تا زمان عثمان تدوین نشده بود؟!
۴۳	۴، ۱، ۴: آیا عثمان از قرآنی که قبل از وی تدوین شده بود چیزی را کم کرد؟!
۴۳	۵، ۱، ۴: عثمان از چه مأخذی قرآن را جمع‌آوری کرد؟!
۴۳	۶، ۱، ۴: چه کسی از ابوبکر تقاضای جمع‌آوری قرآن را نمود؟!
۴۴	۷، ۱، ۴: آیا جمع‌آوری قرآن به زیدبن ثابت محول شد؟!
۴۴	۸، ۱، ۴: چه کسی مصحف امام را نوشت و نسخه‌هایی از آن را به بلاد اسلامی فرستاد؟!

۹, ۱, ۴	در چه زمانی دو آیه آخر سوره براءت به این سوره ملحق شد؟!.....	۴۴
	نقد:.....	۴۴
۱۰, ۱, ۴	چه کسی آن دو آیه را به نویسندگان ارائه کرد؟!.....	۴۵
۱۱, ۱, ۴	قرآن بودن این دو آیه چگونه ثابت شد؟!.....	۴۵
۱۲, ۱, ۴	عثمان چه کسی را برای کتابت و املاي قرآن تعیین نمود؟!.....	۴۵
۲, ۴	تعارض در روایات تدوین قرآن.....	۴۶
	نقد:.....	۴۶
	منظور از (جمع) در این روایات:.....	۴۸
۳-۴	تعارض این روایات با قرآن.....	۴۸
۴, ۴	تعارض احادیث با عقل:.....	۴۹
۵, ۴	مخالفت این احادیث با اجماع مسلمین.....	۵۰
۶, ۴	وقوع تحریف، لازمه ی پذیرش روایات تدوین.....	۵۰
۵- جمع و تدوین قرآن از منظر علامه طباطبایی ؛		۵۰
۱, ۵	جمع قرآن مجید پیش از رحلت پیامبر ۹:.....	۵۱
۲, ۵	جمع قرآن پس از رحلت:.....	۵۲
۵-۳	برداشت علامه از روایات تدوین پس از رحلت:.....	۵۳
۱-۳-۵	قرآن تحریف نشده است:.....	۵۳
۲, ۳, ۵	ترتیب سوره اجتهادی است:.....	۵۳
۳, ۳, ۵	ترتیب تعدادی از آیات نیز اجتهادی است:.....	۵۴
۶. نقد دیدگاه علامه طباطبایی ؛		۵۵
	نکته:.....	۵۷
۷. پیامدهای اجتهادی بودن ترتیب آیات:		۵۸
۱, ۷	۱. تقویت شبهه ی تحریف:.....	۵۸
۲, ۷	۲. تضاد با اعجاز بیانی.....	۵۸
	خلاصه بحث:.....	۶۰
	نتیجه:.....	۶۱
فصل سوم تحریف قرآن		۶۴
	مقدمه.....	۶۵

- ۱- تحریف در لغت: ۶۵
- ۲- تحریف در اصطلاح و انواع تحریف ۶۷
- ۲,۱. تحریف معنوی: ۶۷
- ۲,۲. تحریف لفظی: ۶۷
- ۱,۲,۲. تحریف در کلمات قرآن: ۶۸
- ۲,۲,۲. تحریف در حروف و حرکات: ۶۸
- ۳,۲,۲. تحریف در آیات: ۶۸
- ۴,۲,۲. تحریف به زیاده: ۶۸
- ۵,۲,۲. تحریف به نقیصه: ۶۹
- ۳- نخستین زمزمه‌ی تحریف ۶۹
- ۴- دیدگاه علمای شیعه در تحریف‌ناپذیری قرآن ۷۱
- ۵- محدث نوری و فصل الخطاب ۷۳
- تحریف‌ناپذیری قرآن در آینه‌ی اندیشه‌ی علامه طباطبایی و آیت‌الله خویی: ۷۵
- ۶: ادله‌ی سلامت قرآن از تحریف در کلام علامه طباطبایی: ۷۵
- ۱,۶. قرآن هرگونه تحریف را از خود نفی می‌کند. ۷۵
- ۱,۱,۶: آیات: حفظ (حجر/۹) و نفی باطل (فصلت/۴۱-۴۲) ۷۵
- ۲,۱,۶: اوصاف قرآن: ۷۶
- اشکال استشهد به قرآن از منظر آیت‌الله جوادی‌آملی: ۷۷
- تذکر: ۷۸
- ۲,۶: روایات: ۷۹
- دسته اول: ۷۹
- دسته دوم: ۷۹
- دسته سوم: ۷۹
- دسته چهارم: ۷۹
- دسته پنجم: ۸۰
۷. ادله تحریف‌ناپذیری قرآن از منظر آیت‌الله خویی: ۸۰

۸۰ آیات قرآن
۸۰ پاسخ آیت الله خوئی؛ به شبهه دور:
۸۱ نقد این پاسخ:
۸۱ ۲،۷ روایات:
۸۱ دسته اول: روایات ثقلین
۸۲ دسته دوم:
۸۲ ۳،۷: عدم تحریف قرآن به وسیله خلفاء:
۸۳ ۸. بررسی ادله‌ی قائلین به تحریف:
۸۳ ۱،۸ اخبار تحریف
۸۳ پاسخ علامه به این روایات:
۸۴ نقد:
۸۴ پاسخ آیه الله خوئی؛ به روایات تحریف:
۸۶ ۲،۸ مصحف علی ۷:
۸۶ پاسخ علامه به این شبهه:
۸۷ پاسخ آیت الله خوئی؛
۸۷ ۳،۸ تشابه امم توحیدی:
۸۷ پاسخ علامه به این شبهه:
۸۷ پاسخ آیت الله خوئی؛
۸۸ ۴،۸ استبعاد عقلی عدم تحریف
۸۸ پاسخ علامه به این شبهه:
۸۹ نتیجه
۹۱ فصل چهارم نسخ در قرآن
۹۲ مقدمه
۹۲ ۱- معنای نسخ
۹۲ ۱-۱ در لغت:
۹۳ ۲-۱ در اصطلاح
۹۳ ۱-۲-۱. نسخ در قرآن
۹۷ ۲-۲-۱: نسخ در روایات:

- ۲-۳: نسخ در اصطلاح علوم قرآنی ۹۷
- ۲- معنای نسخ در البیان و المیزان ۹۸
- ۱- آیه‌ی منسوخ قبل از آیه‌ی ناسخ نازل شده باشد؛ ۹۹
- ۲- نسخ قبل از عمل به منسوخ اتفاق نمی افتد؛ ۹۹
- ۳- وحدت موضوعی در دو حکم (ناسخ و منسوخ)؛ ۹۹
- ۴- موقت بودن حکم منسوخ؛ ۱۰۰
- ۵- نسخ قرآن با خبر ۱۰۰
- ۶- تخصیص و تقیید حکم از مقوله‌ی نسخ نیست؛ ۱۰۱
- ۷- نسخ در جمله‌ی خبری واقع نمی شود؛ ۱۰۱
- ۸- منافات میان ناسخ و منسوخ؛ ۱۰۲
- ۳- گونه‌های نسخ ۱۰۲
- ۱-۳. نسخ تلاوت (لفظ) و بقای حکم؛ ۱۰۳
- پاسخ آیت الله خوئی، و به نسخ تلاوت؛ ۱۰۳
- ۲-۳. نسخ در تلاوت (لفظ) و حکم؛ ۱۰۴
- پاسخ علامه به نسخ تلاوت؛ ۱۰۵
- ۳-۳. نسخ حکم و بقای تلاوت (لفظ)؛ ۱۰۵
- تصویر گونه‌ی سوم نسخ در البیان ۱۰۵
- ۱- نسخ به وسیله‌ی خبر یا اجماع؛ ۱۰۶
- ۲- آیه‌ی ناسخ ناظر به حکم منسوخ است؛ ۱۰۶
- ۳- آیه‌ی ناسخ ناظر به حکم منسوخ نیست؛ ۱۰۶
- گونه‌ی سوم نسخ در بیان علامه ۱۰۶
۱. نسخ حکمی از قرآن به وسیله‌ی خبر یا اجماع ۱۰۷
۲. نسخ حکمی از قرآن به وسیله حکمی دیگر از قرآن ۱۰۷
- ۴- بررسی شماری از آیات مدعی نسخ ۱۰۷
- ۱-۴. نسخ در آیه‌ی عفو و بخشش ۱۰۸
- ۲-۴. نسخ در آیه‌ی جزای فاحشه ۱۱۰
- ۳-۴. نسخ در آیه‌ی صوم؛ ۱۱۱
- ۴-۴. نسخ در آیه‌ی توارث از طریق ایمان ۱۱۳
- ۵-۴. نسخ در آیه‌ی قصاص ۱۱۵

۱۱۶.....	۶-۴. نسخ در آیهی وصیت.....
۱۱۸.....	۷-۴. نسخ تحریم جنگ در مسجدالحرام:.....
۱۱۸.....	۸-۴. نسخ در آیهی آزادی در عقیده:.....
۱۲۰.....	۹-۴. نسخ در آیهی نجوا.....
۱۲۱.....	۹-۴-۱. فایدهی این حکم.....
۱۲۲.....	۹-۴-۲. علت نسخ این حکم.....
۱۲۲.....	۵- انکار نسخ مصطلح.....
۱۲۴.....	۶- رویش دیدگاهی جدید در نسخ.....
۱۲۴.....	۶-۱. نسخ مشروط.....
۱۲۵.....	۶-۲. نسخ تمهیدی.....
۱۲۷.....	۶-۳. انکار نسخ مصطلح.....
۱۲۸.....	خلاصه و نتیجه.....
۱۳۰.....	خاتمه و نتیجه گیری.....
۱۳۵.....	منابع.....

مقدمه

در میان محققان علوم اسلامی و مفسران شیعه، علامه طباطبایی؛ و آیت‌الله خویی؛ دو نام آشنا هستند، دو محقق و عالم معاصر که در معرفی آراء صحیح شیعه و پاسخ به شبهات حول قرآن کریم گام بلند و مؤثری برداشته‌اند با آثاری چون: «تفسیر المیزان» که به گفته‌ی شهید مرتضی مطهری باید یک قرن بگذرد، تا قدر و جایگاه آن به درستی شناخته شود زیرا از جهاتی می‌توان گفت بهترین تفسیری است که در میان شیعه و سنی از صدر اسلام تا امروز نوشته شده است.^۱ و «البیان فی تفسیر القرآن»؛ یکی از شاگردان مرحوم آیت‌الله خویی؛ در مقدمه‌ی کتاب در این باره می‌نویسد:

کتاب حاضر در این چند سالی که از طبع اول آن می‌گذرد مورد عنایت و توجه خاص شیعه و سنی بوده و از استقبال فراوان، که سزاوار مباحث و معارف قرآن مجید است برخوردار گردیده است.^۲

و بی‌تردید آثار قرآن‌پژوهی ارزشمندی نظیر «التمهید فی علوم القرآن»، «حقائق هامه حول القرآن الکریم»، «پژوهشی در تاریخ قرآن کریم»، «تاریخ قرآن» و ... تحت تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم «البیان» بوده است.^۳

این پژوهش - با لطف خدای تعالی - با هدف تبیین بررسی دیدگاه‌های آیت‌الله خویی؛ و علامه طباطبایی؛ در «جمع و تدوین، تحریف و نسخ» شکل گرفته است.

در فصل اول، به کلیات تحقیق و زیست‌نامه‌ی دو مؤلف بزرگوار، شیعه و علوم قرآنی و به اجمال به نقش علامه؛ و آیت‌الله خویی؛ در علوم قرآنی پرداخته شده است.

فصل دوم به بخشی از تاریخ قرآن یعنی «جمع و تدوین» آن پرداخته است؛ و با بررسی روایات جمع و تدوین از منظر دو عالم فقید علاوه بر حل مسئله جمع و تدوین قرآن، به دنبال پاسخی مناسب به قائلین تحریف نیز هست. خواهیم دید که این مسئله از جمله موارد اختلاف البیان و المیزان است. البیان مسئله جمع قرآن را توقیفی دانسته و المیزان این قضیه را حاصل اجتهاد اصحاب می‌داند.

۱ - پویا، حسن، علامه و المیزان در بلندا، مجله بینات، ش ۳۴، ص ۶.
۲ - عاشوری تلوکی، نادعلی، البیان و جمع قرآن، مجله بینات، ش ۲۶، ص ۱۴۴.

۳ - همان، ص ۱۴۳.

اما با وجود اختلاف بسیار در این زمینه؛ حاصل آن نتیجه‌ی مشترکی است و آن عدم تحریف قرآن در مسیر جمع و تدوین است.

اما مصونیت قرآن از هر گونه دست‌بردی از جمله مسائل مورد اتفاق البیان و المیزان - و دیگر مفسران و محققان شیعه - است که فصل سوم حاصل پژوهش این دو بزرگوار در اثبات این مهم است. این فصل به دلائل ایشان در اثبات نزاهت قرآن از تحریف و سپس پاسخ به شبهات قائلین تحریف پرداخته است.

آخرین فصل این پژوهش به بررسی نسخ در البیان و المیزان می‌پردازد: علامه؛ و آیت‌الله‌خویی؛ با وجود پذیرش نسخ، نسبت به نسخ شمار زیادی از آیات قرآن معترض بوده و با حرکتی علمی و پژوهشی به نقد و بررسی و احیاء آیات مدعی نسخ اقدامی شایسته کردند. هر چند در این مسئله نیز اختلافاتی در آراء ایشان به چشم می‌خورد که مربوط به تعریف اصطلاحی و شروطی است که برای نسخ قائلند.

بررسی مقایسه‌ای آراء مطرح شده در این دو تفسیر - که البته مجالی گسترده می‌طلبد - علاوه بر روشن کردن ابعاد قرآنی این بزرگوار، امید است که آغازگر راهی باشد در بازشناسی مباحث علوم قرآنی از منظر علامه طباطبایی؛ و آیت‌الله‌خویی؛.

آنچه در این فرصت عرضه خواهد شد مقایسه‌ی بسیار مختصری در سه زمینه از مباحث علوم قرآنی (نسخ، جمع و تدوین و تحریف) است. در پایان لازم است از اساتید بزرگوارم که در طول این تحقیق مرا با راهنمایی‌هایشان یاری کردند، کمال قدردانی و سپاس را داشته باشم.

در نهایت، چنانچه در این پژوهش نقطه‌ی قوتی مشاهده شد از تلاش‌های استاد راهنما، (جناب دکتر زاهدی) و استاد مشاور (جناب دکتر رستمی) است و اگر کاستی‌هایی دیده شد از خامه‌ی شکسته این حقیر است.

«و ما توفیقی إلا بالله علیه توکلت و الیه أنیب»

فصل اول

کلیات

در اولین فصل از این پژوهش، مناسب است برخی از مقولات بنیادی آن مطرح شود؛ به همین مناسبت، بیان مسئله، اهمیت موضوع، پیشینه، اهداف پژوهش، سؤالات و فرضیه‌ها و سپس روش پژوهش خواهد آمد و پس از آن به کلیات پژوهش خواهیم پرداخت.

با توجه به نام این پژوهش «**بررسی تطبیقی نظریه‌ی نسخ، جمع و تدوین و تحریف از منظر علامه طباطبایی؛ و آیت‌الله خویی؛**» سعی داریم در این فصل تعریف مختصری از مباحث سه‌گانه، به صورت فشرده داشته باشیم؛ و همچنین مروری کوتاه خواهیم داشت بر حیات زیستی و علمی علامه طباطبایی؛ و آیت‌الله خویی؛.

۱. بیان مسئله

تطبیق دو یا چند دیدگاه در هر زمینه‌ای به دنبال مطالعه و بررسی عمیق و همه‌جانبه‌ی آن دیدگاه‌ها محقق خواهد شد؛ علاوه بر این برای ارزیابی دقیق دیدگاه یک محقق لازم است در حد مستوفی آراء دیگران نیز در آن زمینه بررسی شود. از گذر این تفحص موارد اختلاف و اتفاق، نقاط قوت و ضعف دیدگاه‌های مورد بررسی به دست خواهد آمد.

محققان بزرگواری که در این پژوهش به بررسی آراء آنها خواهیم پرداخت، در زمینه‌های مورد بحث، خود صاحب‌نظر و مسلط بر آراء دیگران بوده، با توجه به ظرفیت اندک این بنده و گستردگی مطالب مورد نظر، در حد توان خویش، سعی در تطبیق و ارزیابی آنها نمودیم.

۲. اهمیت موضوع

جایگاه ویژه، اهمیت و تأثیر علوم قرآنی در تفسیر کلام الهی بر همگان روشن است؛ به همین منظور بر آنیم تا در محضر کلام الهی و در معیت آثار دو عالم بزرگوار آیت‌الله خویی؛ و علامه طباطبایی؛، که در مباحث علوم قرآنی و رفع شبهات در این زمینه و همچنین در کمک به فهم هر چه بیشتر کلام وحیانی تلاش بسیار نموده و آثار گران‌قدری در این زمینه به یادگار گذارده‌اند؛ آراء ایشان را در زمینه نسخ، تدوین و تحریف مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم تا از سویی به دفع شبهات دین‌ستیزان پرداخته و از سوی دیگر راهی برای فهم بهتر قرآن پیش روی قرآن‌پژوهان فراهم آید.

۳. پیشینه

پیرامون دو اثر قرآنی المیزان و البیان - خصوصاً المیزان - آثار پژوهشی فراوانی شکل گرفته است.

به علت حجم عظیم تفسیر المیزان (در بیست جلد) که به حق دایرةالمعارفی گران بها و دربردارنده بحث های فلسفی، اجتماعی، روایی، اعتقادی و تاریخی است، تحقیقات فراوانی - در قالب مقالات، کتب و پایان نامه ها - پیرامون این اثر پدید آمده است و خواهد آمد. از جمله (در مباحث علوم قرآنی):

- علوم قرآن در تفسیر المیزان (عباس فضلی، پایان نامه ی کارشناسی ارشد دانشکده ی الهیات، تهران ۱۳۷۵، استاد راهنما: محمدعلی مهدوی راد).

- علوم قرآنی در المیزان (حسین علی روز پیکر، پایان نامه ی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی تهران، استاد راهنما: سیدمحمدباقر حجتی، ۱۳۷۵).

- مباحث علوم قرآنی در المیزان (اصغر زاهدی تیر، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی کرج، استاد راهنما: محمد علی لسانی فشارکی ۱۳۷۴).

- نسخ و منسوخ در قرآن و دیدگاه علامه طباطبایی؛ (سید محسن موسوی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الهیات تهران، ۱۳۷۳، استاد راهنما: علی حجتی کرمانی).^۴

اما در مورد «البیان» کاری که در شأن این کتاب ارزشمند باشد صورت نگرفته است مگر چند مقاله؛^۵ شاید علت آن، عدم موفقیت مؤلف فقید، در نگارش یک دوره ی کامل تفسیر قرآن باشد؛ هر چند بی تردید آنچه به عنوان مقدمه ی تفسیر ایشان بر جای مانده بیانگر ژرف اندیشی، روشن بینی، قوت استدلال و توان بالای آن فقید سعید در علوم مختلف قرآنی و مسائل کلی مربوط به قرآن است و اثر ارزشمند و بی نظیر «التمهید فی علوم القرآن» آیت الله معرفت؛ بدون شک مؤثر از همین اثر شکل گرفته است.

و به جرأت می توان گفت تمام پژوهش های قرآنی معاصر تحت الشعاع این دو اثر ارزشمند بوده اند و هنوز آثار و نتایج آن را در میان قرآن پژوهان شیعه و اهل سنت به وضوح می توان مشاهده کرد که کمتر پژوهش قرآنی سالیان اخیر را می توان نشان داد که تحت تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم اندیشه های این دو بزرگوار و تفاسیر گران قدرشان نباشد.^۶

۴ - برای آشنایی بیشتر با آثاری که پیرامون المیزان منتشر شده نک (جمله ی: بینات، ش ۳۴، مقاله ی کتابشناسی تفسیر المیزان و علامه طباطبایی، نگارش: محمدعلی هاشم زاده ص ۲۰۸-۱۹۱)

۵ - از جمله: «البیان و جمع قرآن» به قلم: نادعلی عاشوری تلوکی و «مقایسه ی اجمالی المیزان و البیان» به قلم: همو.

۶ - نک: عاشوری تلوکی، نادعلی، مقایسه ی اجمالی المیزان و البیان، جمله بینات ش ۳۴، ص ۱۰۹.

و تنها اثری که به صورت تطبیقی پیرامون این دو اثر و آراء این دو بزرگوار شکل گرفته - تنها اثری که ما یافتیم - مقاله‌ای است با عنوان «مقایسه اجمالی المیزان و البیان»^۷ که بسیار مختصر و گزارش‌گونه به تطبیق و مقایسه‌ی این دو اثر پرداخته است.

پژوهش حاضر اولین اثری است که در مباحث سه‌گانه‌ی جمع و تدوین، تحریف و نسخ به تطبیق و مقایسه آراء این دو بزرگوار پرداخته است.

۴. اهداف پژوهش

با توجه به اهمیت مباحث علوم قرآنی و جایگاه ویژه‌ی آن در تفسیر کلام الهی، هدف پژوهش‌هایی از این دست، بر داشتن برخی موانع در مسیر فهم آیات الهی، پاسخ به برخی شبهات در زمینه‌های مورد بحث و معرفی آراء جدید در این زمینه است.

۵. سوالات پژوهش

۱-۵. سؤال اصلی:

این پژوهش به دنبال یافتن پاسخ این سؤال است که در مباحث سه‌گانه‌ی جمع و تدوین، تحریف‌ناپذیری و نسخ، علامه طباطبایی؛ و آیت‌الله خویی؛ در چه جاهایی توافق و در چه بخش‌هایی اختلاف دارند؟

و دیدگاه برگزیده در موارد اختلاف کدام است؟

۲-۵. سوالات فرعی:

به دنبال سوالات اصلی این سوالات شکل می‌گیرند:

۱. شیوه برخورد المیزان و البیان با روایات جمع و تدوین چگونه است؟
۲. روش المیزان و البیان در اثبات نزاهت قرآن از تحریف چگونه است؟
۳. بررسی آن‌ها از روایات تحریف به چه شیوه‌ای است؟
۴. تعامل البیان و المیزان با آیات مدعی نسخ چگونه است؟

۶. فرضیه‌های پژوهش:

۱. با پذیرش اجتهادی بودن جمع قرآن-خصوصاً ترتیب اجتهادی برخی آیات- بر مصونیت قرآن از تحریف خدشه وارد شده و ماندناپذیری آن زیر سؤال می‌رود.
۲. مصونیت قرآن از هر گونه دستبرد، واقعی است انکار ناپذیر.
۳. ورود انواع نسخ، نسخ تلاوت و نسخ توأمان تلاوت و حکم، دستاویزی برای به چالش کشیدن جاودانگی پیام قرآن گردید.

۷. روش پژوهش:

روش این پژوهش، کتاب‌خانه‌ای است؛ که در آن با شیوه‌های تاریخی و گاه انتقادی به تحلیل علمی مباحث پرداخته است.

۸. مختصری از مباحث سه‌گانه‌ی تحقیق

۸-۱. جمع و تدوین

جمع و تدوین از جمله مباحث بحث‌برانگیز تاریخ قرآن است؛ که به چگونگی و زمان نگارش قرآن، نظم و ترتیب آیات و سوره‌ها و تدوین آن می‌پردازد. «تاریخ قرآن» تئودور نولدکه (۱۸۳۶-۱۹۳۰م) خاورشناس و اسلام‌شناس مشهور آلمانی، نقطه عطفی در این مسیر بود و پس از او جمعی دیگر از خاورشناسان در این زمینه آثاری پدیدآوردند، و ابوعبدالله زنجانی (۱۳۰۹-۱۳۶۰ ق) نخستین مسلمانی است که به تاریخ قرآن پرداخت. در عصر حاضر آقایان دکتر محمود رامیار و دکتر سیدمحمدباقر حجتی نیز در این زمینه دو اثر محققانه و پرحجم ارائه داده‌اند. از میان پژوهشگران معاصر اهل سنت نیز «مناهل‌العرفان» اثر محمد عبدالعظیم زرقانی و «مباحث فی علوم‌القرآن» اثر صبحی صالح قابل ذکرند.^۸

اما بحث‌برانگیز بودن این مسئله مربوط به دو دیدگاه متفاوت در این زمینه است: یکی دیدگاه توقیفی مبنی بر جمع و تدوین قرآن در زمان حیات پیامبر^۹ و دیگری دیدگاه اجتهادی مبنی بر جمع و تدوین آن در زمان خلفا و پس از رحلت پیامبر^۹.

دومین فصل از این پژوهش به بررسی دیدگاه آیت‌الله خوئی^{۱۰} و علامه طباطبایی^{۱۱}؛ پیرامون این مسئله پرداخته است.

۸ - خرمشاهی، بهاء‌الدین، دانشنامه‌ی قرآن و قرآن پژوهی، انتشارات دوستان، تهران، اول، ۱۳۷۷ش، ص ۴۵۸.